

Балагури Э. А.  
Население Верхнего Потисья  
в эпоху бронзы.  
Ужгород: УжНУ, 2001.— 392 с.



Відзначення ювілеїв окремих дослідників часто збігається з виходом окремих збірників або монографій, що вносять вагомий внесок у розвиток археологічної науки. Так трапилось і з відзначенням 70-річчя професора, доктора історичних наук, відомого дослідника археологічних пам'яток Закарпаття Е. А. Балагури. Міністерством освіти та науки України, Ужгородським національним університетом та Науково-дослідним інститутом карпатознавства за допомогою К. М. Разумовського видано досить солідну за обсягом монографію Е. А. Балагури «Населення Верхнього Потисся в добу бронзи». Монографія представляє результати багаторічних наукових досліджень археологічних пам'яток доби бронзи Закарпаття, розпочаті ним ще у 60-х роках минулого століття.

Написанню та виходу цієї монографії передували не тільки численні польові археологічні дослідження протягом 40 років, а й вагомі науково-теоретичні праці автора, список яких налічує 170 назв. Серед них написані автором відповідні розділи<sup>1</sup> в «Археології Української РСР» (1971, 1985), монографічне дослідження історії металургії Українських Карпат<sup>2</sup>, «Археологія Угорщини»<sup>3</sup>, «Археологія Прикарпаття, Волині і Закарпаття»<sup>4</sup>, «Стародавня історія Верхнього Потисся»<sup>5</sup>, докторська дисертація «Історія населення Верхнього Потисся у бронзовому віці»<sup>6</sup>, та багато інших. Зазначена монографія є певним підсумком досліджень автора протягом тринадцяти років відрізка часу.

Головною її особливістю — вивчення не зовсім звичайного географічного регіону України і Європи. Верхнє Потисся — це район не тільки Українського Закарпаття, а й північно-західної частини Румунії, східної частини Угорщини та Словаччини. Він являє собою кут, утворений схилами Західних, Східних та Південних Карпат, з якого виходить долина з численними річками, що живлять одну з повноводніших лівобережних приток Дунаю Тису. По її берегах розташувалась одна з найбільших рівнин Центральної Європи — Середньодунайська низовина. З півдня до

Верхнього Потисся прилягає на території Румунії Трансільванське плато, яке особливо відомо незвичайно яскравим розквітом металургії у бронзовому віці. Географічне розташування цього регіону у самому центрі Європейського континенту у безпосередній близькості на півдні до прогресивного в історичному розвитку Балкано-Дунайського регіону, на сході — до швидко змінюваних культур величезних рівнин Східної Європи, на півночі — до культур прибалтійських країн, що розвивались повільно і поступово, на заході — до своєрідних центрів розвитку стародавніх племен Приальпійської зони з самих давніх періодів історії визначило його своєрідність і складність етнокультурного розвитку.

За своїм планом монографія Е. А. Балагури побудована звичайно за хронологією пам'яток раннього, середнього та пізнього періодів доби бронзи з додаванням також уже апробованих у таких дослідженнях розділів, присвячених актуальності питань вивчення культурно-історичного розвитку стародавнього населення. За хронологією вона охоплює майже все II тис. до н. е. і складається зі вступу, чотирьох розділів, заключної частини, списків джерел літератури, археологічних пам'яток доби бронзи Верхнього Потисся, зведених статистичних таблиць, даних аналізів природничих та технічних наук. Книга помірно ілюстрована для такого роду видань (106 рисунків).

Серед ілюстрацій є карти розташування пам'яток окремих археологічних культур, ситуаційні карти, плани окремих пам'яток, зразки основних типів кераміки та інших типів матеріальної культури, типологічні схеми розвитку окремих зразків знарядь праці, предметів побуту, зброї, фотографії вигляду процесу розкопок, господарчо-побутових об'єктів, поховальних пам'яток тощо. Використані дослідником археологічні джерела згідно з поданим списком зберігаються у фондах музеїв та зібрань не тільки України, а й Словаччини, Угорщини, Румунії. Список використаної літератури містить 557 найме-

нувань, серед яких 324 опубліковано в європейських країнах. Все це, безумовно, свідчить про серйозний науковий підхід автора до вивчення пам'яток бронзової доби згаданого регіону та його ретельності у дослідженні цієї теми.

Більшість культур доби бронзи, репрезентованих у монографії, увійшли до фонду археологічних культур України, головним чином, завдяки дослідженням її автора (Ніршег, східнослов'янська курганна група культур шнурової кераміки, Отомань, Станово). Проте він не був першим відкривачем їх, тому що пам'ятки цих культур тільки заходять на територію Українського Закарпаття, а їх споконвічна територія охоплює певні сусідні райони інших сучасних держав, де вони і були виявлені вперше. Тому зовсім доречним виглядає у монографії і подання (розділ I) історії досліджень археологічних пам'яток доби бронзи в усьому Верхньотиському регіоні та пов'язаних з ним проблем інтерпретації старожитностей окремими дослідниками країн Центральної та Східної Європи. Насамперед це Л. Пульські, Ф. Хампел, Ф. Томпа, Т. Легоцький, Й. Михалік, А. Йоша, Я. Бем, Я. Ейсер, Й. Янкович, Ф. Лессек, М. Ронко, І. Нестор, Д. Попеску, А. Можоліч, В. Будинський-Кричка, П. Патаї, К. Горелт, М. Русу, І. Орденліх, Т. Бадер, Н. Чидіозан, І. Владар, Я. Кабат, Л. Гаск, Б. Полла, Т. Кеменцеї, Т. Ковач, А. Точик, І. Владар, В. Олкса, Д. Берчу, М. Петреску-Димбовіца, С. Морінга, А. Ласло, І. Бона, Й. Паулік, С. Деметрова, М. Шолєс, Ф. Кессеєї, Я. Сабо, М. Парлуц, Ф. Фурманек, М. Новотна та вчені радянського часу Ф. М. Потушняк, К. В. Бернякович, С. І. Пеняк, Г. І. Смірнова, Е. А. Балагурі, С. М. Черних, В. Л. Лапушнян, І. К. Свешніков, Л. І. Крушельницька, Ю. М. Малєсв та ін.

Експурс історії досліджень автор супроводжує детальним аналізом поглядів згаданих археологів відносно культурної належності, походження, зв'язків та хронології пам'яток. Треба зазначити, що старожитності Середнього Подунав'я. Семиградля ще з кінця XIX ст. слугували європейським археологам певним культурно-хронологічним репером для створення культурно-хронологічної археологічної системи всієї Європи, тому що в них відбито широкі зв'язки стародавнього суспільства всього континенту протягом довгого часу, в тому числі і з культурами Середземномор'я, хронологія яких з самого початку спиралась на найстародавніші писемні джерела цього регіону і країн Переднього Сходу. При цьому добре досліджено і детально стратифіковано поселення-телі Тисо-Дунайського басейну, які представляють археологічні шари різних культур, що існували на одному і тому ж місці, їх використовували для створення детальних культурно-хронологічних схем такі патріархи основ європейської археологічної хронології, як П. Райнке, Ж. Дешелєтт, І. Мюллер-Карпе,

Г. Чайлд та їх послідовники М. Гімбутас, Я. Боузек, М. Бухвальдек, Б. Ханзель та ін. В українській археології для створення хронології пам'яток бронзової доби Східної Європи середньодунайської старожитності використовували О. І. Тереножкін та М. М. Чердніченко.

Другий розділ книги присвячено характеристичній пам'ятці раннього періоду бронзової доби Верхнього Потісся, репрезентованих такими археологічними культурами, як Ніршег та східнослов'янська курганна група культур шнурової кераміки. Пам'ятки культури Ніршег, які отримали свою назву від місцевості у північно-східній частині Угорщини («Ніршег» — з угорської «березовий гай»), на території Закарпаття були відкриті наприкінці 1960-х років В. С. Тітовим. Ці пам'ятки довгий час вивчали у складі культурного комплексу Зок. Е. А. Балагурі ще у 1985 р. цю культуру характеризував під назвою «Ніршег-Затін», доцільно скоротивши її у рецензованому дослідженні. Пам'ятки згаданої культури представлені, головним чином, поселеннями та декількома похованнями. Територія розповсюдження пам'яток охоплює рівнинний регіон північно-західної Румунії, північно-східної Угорщини, східної Словаччини та Українського Закарпаття до передгір'я Карпат по лінії Мукачєво—Берегово. Автор дослідження відкрив групу поселень цієї культури у Закарпатті біля сіл Братово, Дяково, Девичне, Вовчанське, Велика Паладь, Заболоття та Сасово. Поселення розташовувались уздовж берегів річок, озер та болот. Всього відомо 89 поселень та 4 місцезнаходження могильників цієї культури. Автор на основі власних даних та досліджень закордонних археологів подає всебічну характеристику культурно-господарчих комплексів, кераміки та на основі аналізу матеріалів і висновків багатьох дослідників підсумовує, що пам'ятки зазначеної культури з'явилися у Верхньому Потіссі після культури Баден на початку 1900 р. до н. е. та існували до 1800 р. до н. е. поряд з іншими синхронними культурами Мако, Вучедол, Зок, пізній етап Баден-Коцофені, Глина III—Шнекенберг, що відповідає періоду Трої-V східносередземноморської хронології.

Пам'ятки східнослов'янської курганної групи культур шнурової кераміки були окремо виділені чехословацьким археологом В. Будинським-Кричкою ще у 40-х роках минулого століття. Територія їх поширення охоплює східну Словаччину, південні райони Польщі, Угорщини та північну частину Трансильванії. У Верхньотиському регіоні відомо понад 500 курганів, які займають територію відрогів Карпат у долинах річок з гарними луками для пасовиць. На території Українського Закарпаття досліджено 23 кургани, а на території Словаччини — 50. Обряд поховань вклучає як трупопокладення у скорченому положенні на боці, рідше на спині з пануючою західною орієнтацією, так і

трупоспалення. До останнього звичайно відносять кургани з невиявленими похованнями, які складають більшість (65% курганів). Виявлено наявність залишків вогнищ, кам'яних скринь кісток ритуальних тварин, глиняного посуду. Поховальний інвентар трапляється рідко, самі кургани невеликі — від 0,5 до 2 м заввишки та 10—15 м у діаметрі. Е. А. Балагурі, як й інші дослідники, на основі аналізу поховального обряду та інвентарю зіставляє ці пам'ятки з локальними групами культур шнурової кераміки Прикарпаття Волині та Південної Польщі, датуючи їх 1900—1800 рр. до н. е. у межах раннього етапу бронзової доби (ВА-1 по Райнке). За думкою дослідника, пастуші племена східно-словацької курганної групи культур шнурової кераміки жили поруч з племенами культури Ніршег, від яких вони запозичили і поховальний звичай трупоспалення.

Історії племен доби середнього періоду бронзи Верхнього Потисся присвячено найбільший за обсягом третій розділ (155 сторінок). Це, мабуть, є виправданням, тому що розглянуто пам'ятки найбільш яскравої для того періоду і відомої в Європі культури Отомань. Пам'ятки цієї культури названі за поселенням Отомані на північному заході Румунії, а на території Угорщини мають назву Фюзашабоні. Регіон поширення пам'яток культури Отомані охоплює території східної Словаччини, північно-східної Угорщини, північно-західної Трансильванії у Румунії та Українському Закарпатті, де вони досліджені безпосередньо самим автором розкопок. Виявлено понад 100 пам'яток культури, але тільки на 8 поселеннях та 23 могильниках проведено розкопки. Автор книги зібрав археологічні джерела для характеристики цієї культури в усіх країнах Верхнього Потисся та подав в окремих підрозділах аналіз структури поселень і жител, могильників та обряду поховань, скарбів та окремих знахідок бронзових, золотих виробів, ливарних форм, стародавніх копалень та гірничометалургійних центрів, аналіз матеріальної культури, питання хронології, періодизації пам'яток, походження та історичного розвитку племен культури Отомань.

У підрозділі «Поселення та житла» автор подає характеристику укріплених поселень-городищ культури Отомань, які найяскравіше визначають особливості цієї культури. Більш досліджено городища Барца, Спишські Штверток, Нижня Мишла у східній Словаччині та Отомань у Румунії, невеличкі розкопки проведено на городищі Реткезберенч в Угорщині, Гановці у Словаччині та Дсдово у Закарпатті. Деякі поселення і городища багатощарові, що дає змогу прослідкувати фази розвитку культури Отомань, культурний шар яких досягає товщини 3 м. Виявлено вуличне планування з кам'яним замощенням вулиць. Багатокамерні житла мають прямокутну форму і зроблені з дерев'яних каркасів, обмазаних глиною. В

житлах знайдено глиняні печі, в деяких житлах по декілька. Визначною пам'яткою є городище Спишські Штверток, яке відомо ще під назвою *Баринберг*. Його дослідження тривали у 1968—1975 рр. Городище мало кам'яну стіну, земляні вали, акрополь з житлами багатих громадян та приміське поселення. Е. А. Балагурі не без підстав порівнює його з мікенськими фортецями Греції. Біля згаданого городища досліджено і культове місце зі слідами людських жертвоприношень. Городище Отомань було захищено двома валами та ровами. Одне з городищ культури Отомань біля с. Дяково досліджено автором монографії, де він у польових умовах перевіряв методику дослідження цих об'єктів за кордоном. Е. А. Балагурі проводить розкопки рядових поселень цієї культури навколо городища Дяково біля сіл Довчанське та Квасово. Крім постійних і довготривалих поселень у племен культури Отомань існували і короточасні стоянки з куренями.

Другий підрозділ третього розділу монографії присвячено аналізу могильників та обряду поховань племен культури Отомань. Могильники цієї культури поки що невідомі на території Українського Закарпаття, а всі дані про них добуто на територіях Словаччини, Угорщини та Румунії. Всі могильники належать до розряду ґрунтових. Могильники мають планування рядами. Ями овальної чи прямокутної форми. Обряд поховань характеризується біритуалізмом із застосуванням трупоспалення та покладення мертвого у скорченому стані на лівому чи правому боці. Дослідник пояснює це тим, що на ранніх етапах розвитку культури Отомань переважав обряд трупоспалення, який був характерний для культури Ніршег і перейнятий від неї. На класичному етапі розвитку до нього додається обряд трупопокладення у скорченому стані на боці, який був перейнятий внаслідок зміщення населення із сусідніх культур Монтеору та Комарово. В культурі Отомані відмічено випадки парних поховань, кенотафи. Характерною рисою поховань культури Отомань є наявність великої кількості інвентарю, головним чином глиняного посуду, хоч трапляються вироби з бронзи, золота, кістки, бурштину та фаянсу. За даними антропологів О. Некрасової та М. Криптеску, отоманські скелети належать протоевропеїдам — альпійський антропологічний тип зі середземноморськими та нордичними рисами.

Висвітленню питань, пов'язаних зі скарбами, окремими знахідками бронзових та золотих виробів, ливарних форм, функціонування стародавніх копалень і гірничометалургійних центрів у племен культури Отомань автор книги присвятив окремих, третій, підрозділ. Хоча численні скарби середнього періоду бронзової доби так званого Хайдушамшонсько-Апайського хронологічного горизонту Трансильванії та Центральної Європи є найбільш дослідженими у європейській

археології, але донині вважаються і найбільш загальковими. Одним з найцікавіших питань є застосування так званих мікеських орнаментів на металевих виробках. Автор, на жаль, подає вибірковий перелік скарбів та знахідок, пов'язаних з металообробкою. Проте це, мабуть, пояснюється величезним фондом знахідок скарбів, випадкових знахідок, а також їх знаходження під час розкопок городищ, поселень та могильників в ареалі культури Отомань. Значну увагу автор приділив дослідженню діяльності Карпатського металургійного центру, виділеного Є. М. Черних. В ареалі Східних Карпат нині встановлено головні поклади мідних, золотих та поліметалічних руд, серед яких було і Берегівське на території Українського Закарпаття. Автор дослідження під час проведення експедиційних робіт знайшов стародавній підземні виробки, у тому числі і для добування золота. Вони функціонували з початку III тис. до н. е. Сучасне відновлення добування золота в Українському Закарпатті має глибоке історичне підґрунтя, яке виявляється одним з найдавніших не тільки у Європі, а й в усьому Стародавньому світі. Важливо і те, що спектральні аналізи металу, проведені у лабораторіях Інституту археології АН Росії, Ужгородського університету України та Штуттгартської лабораторії у ФРН, дозволили розрізнити вироби східнокарпатського (трансільванського) та дунайського (косидерпалашського) центрів виробництва. Знайомство майстрів-ливарників Трансільванії з виробами Балкано-Чорноморського та Егейського регіонів дозволило їм запозичити багато технологічних прийомів, типів виробів, налагодити у великих масштабах своє виробництво, в якому є багато оригінального і своєрідного.

Окремий четвертий підрозділ третього розділу присвячено висвітленню аналізів предметів матеріальної культури, питань хронології та періодизації пам'яток отоманської культури. Як і в більшості археологічних культур, найчисленнішою категорією знахідок матеріальної культури є кераміка. Проте в культурі Отомань вона не тільки є визначальною рисою пам'яток, а представляється найбільш яскравою серед керамічних комплексів бронзової доби Європи. Ця особливість зумовлена і високою технологічною якістю виготовлення керамічних виробів, кількісним набором різних типів, незвичайно широким асортиментом багатопоясної орнаменталії. Є. А. Балагурі докладно подає опис технології виготовлення, своєрідності керамічної маси, типологію керамічних виробів та їх орнаменталії в кожній фазі розвитку культури Отомань, піддаючи аналізу думки різних дослідників щодо походження окремих форм і типів керамічних виробів, їх орнаменталії. До керамічних виробів у культурі Отомань належать і глиняні моделі повозок, колес, культової антропоморфної та зооморфної пластики. Досить детально описано

за своєю типологією численні металеві вироби (знаряддя праці, зброя, прикраси), проаналізовано також думки європейських дослідників щодо їх походження та хронології, подано опис виробів з каменю, кременю та кісток. Особливу увагу Є. А. Балагурі приділив кістяним орнаментованим псаліям, знайденим на пам'ятках культури Отомань.

Нарешті, п'ятий підрозділ цього розділу, який немов би є окремим дослідженням у монографії, присвячений питанням походження та історичного розвитку культури Отомань. Як і більшість інших європейських дослідників цієї культури, Є. А. Балагурі теж схиляється до думки, що всі основні компоненти цієї культури мають витoki у верхньотиських неолітичних культурах (бодрогкерестурська, баденська, копофенська, пірнгерська). В її формуванні також помітні елементи культури Вітенберг та інших культур Нижньодунайсько-Балканського ареалу. Отоманська культура завдяки своєму географічному розташуванню та розробці багатих покладів міді і золота зайняла особливе місце серед інших культур цієї доби у Центральній Європі, зумівши налагодити далекі торговельні зв'язки з Егейським світом та Північною Європою. Через територію цієї культури проходили шляхи торгівлі бурштином. Розвиток племен культури Отомань був перерваний наступом племен культури курганних поховань, які займали величезний простір від Альп до Балтики. Городища культури Отомань --- це не тільки найдавніші урбаністичні центри суспільно-економічного життя, а й військово-опорні вузли оборони. Значна кількість скарбів у цьому регіоні апайського та косидерського хронологічних горизонтів є результатом довгої і запеклої боротьби отоманських племен з войонічними представниками племен культури курганних поховань, які змінили культурний облік Верхньотиського регіону та започаткували етно-культурні процеси доби пізньої бронзи.

Історії племен Верхнього Потисся останньої чверті II --- початку I тис. до н. е., представлених археологічними культурами Станово та Гава, присвячено четвертий розділ монографії. Культура Станово одержала таку назву від могильника, дослідженого біля с. Станово Мукачівського р-ну Закарпатської обл., а на території Румунії ці пам'ятки відомі під назвою Фельшесевч Сучью де Сус від назви могильника у Трансільванії. Автор об'єднав всі однотипні пам'ятки під назвою «Станово», яких у Верхньотиському регіоні відомо близько 100. Серед них поселення, ґрунтові могильники, скарби бронзових речей (теж близько 100), які угорський вчений Т. Кемешієй виділив в окремому групі Беркес-Демечер. Є. А. Балагурі піддав аналізу весь комплекс матеріальної культури у його хронологічному розвитку. В окремому підрозділі подано науковий аналіз пам'яток племен культури Гава, які вивчали не тільки закордонні, а й раянські ар-

хсологи. Найбільш відомі з них дослідження Г. І. Смирнової, яка розглядала ці пам'ятки у єдиному культурному комплексі Гава-Голігради культур фракійського гальштату<sup>7</sup>. Е. А. Балагурі наполягав, що до досліджуваного ним регіону найбільш підходить тільки назва «Гава», пам'ятки якої характерні для території Угорщини. Значну кількість пам'яток, у тому числі і Шелестівське городище, досліджено автором. Він детально аналізував всі думки дослідників щодо витоків формування культури Гава та її історичної долі, значення у формуванні у Пруто-Дністровському басейні пам'яток типу Кипині та Голігради, а також зв'язків з населенням чорноліської культури та так званих скіфських західних культур.

У заключній частині монографії автор акцентує увагу на питаннях культурно-історичного розвитку населення Верхнього Потисся у бронзовому віці. Географічне розташування цього регіону в центрі Європейського континенту зумовило і особливе значення культурно-історичних процесів у II — на початку I тис. до н. е. Автор при цьому не відкидає значення культур аборигенних племен, процесів міграції, інтеграції, пов'язаних з переселенням та колонізацією як близьких, так і далеких за походженням племен, представлених певними археологічними культурами. Е. А. Балагурі підкреслює визначну роль місцевих землеробських культур, в яких асимілювалися прийдешні культури скотарів. Погляд автора щодо їх етнічного змісту збігається з поглядами багатьох європейських дослідників, які пов'язують культури бронзової доби Верхньотиського регіону з периферійною групою північних прафракійців. На заході та півночі від цієї зони наприкінці II — на початку I тис. до н. е. відбувалися оформлення культурної спільності полів поховальних урн та невілювання різноманіття культур у вигляді лужицьких старожитностей, що стали фундаментом для розвитку культур іллірійців, праіталіків, прагерманців, праслов'ян та інших європейських народів.

Загалом вихід у світ монографічного дослідження Е. А. Балагурі про пам'ятки бронзової доби Верхнього Потисся є визначною подією для української і європейської археології. У монографії Е. А. Балагурі розглянуто найважливіші проблеми одного з найцікавіших періодів стародавньої історії Європи. Книга Е. А. Балагурі — то вікно в археологічний світ бронзової доби Центральної Європи, до якої причетна і Україна. Це дослідження здобутків археологічної науки на території не тільки Українського Закарпаття, а й сусідніх країн (Словаччини, Угорщини, Румунії, Польщі). Кожна археологічна культура, що описана в монографії, потребує у майбутньому окремих монографічних досліджень як важливий об'єкт вивчення стародавньої історії Європи і України. Особливо привабливим для майбутніх читачів-до-

слідників є те, що більшість висновків, зроблених автором, не лише ґрунтуються на вивченні опублікованих даних, вже здобутих джерел та аналізі наукових гіпотез, а й перевірені його самостійними багаторічними польовими дослідженнями на території Закарпаття.

На жаль, як і у будь-якому значному за обсягом друкованому виданні, в книзі є недоліки, пов'язані, ймовірно, з поспішним випуском. Крім орфографічних помилок увагу привертає невідповідність посилки до номерів ілюстрацій, а також до наукового апарату книги. Є, на наш погляд, і наукові недоробки або спрощення деяких проблем у дослідженні. Це стосується, наприклад, визначення початку бронзової доби для території Центральної і Південно-Східної Європи, яку автор за застарілими у наш час поглядами сприймає як початок II тис. до н. е. Не знайшли висвітлення у автора книги і нові дані про хронологічний діапазон культур бронзової доби Угорської рівнини у зв'язку з розробленням шкали із застосуванням значної кількості радіовуглецевих дат<sup>8</sup>. Дещо поверхово автор підійшов до розгляду матеріальної культури металевих виробів і металургійного виробництва та пояснення появи кухлів з округлим туловом від племен ямної культури. Спроба пояснити появу колісного транспорту у Центральній Європі внаслідок запозичення від племен ямної культури певно ігнорує існуючі гіпотези про два шляхи його поширення з території Близького Сходу через Кавказ та Балкани<sup>9</sup>. Це стосується і розповсюдження курганного обряду по всій Європі. Популярні і спрощені пояснення про страшну навалу пастуших варварів із степів Північного Причорномор'я зовсім відкидають незаперечні факти розвинутого курганного обряду у пізніх трипільців усатівської культури, поховання і посуд яких виявлено і в курганах Угорщини<sup>10</sup>. Процеси проникнення степового населення на заданійській території в добу бронзи були довгими і складними<sup>11</sup>. Найважливіша проблема співвідношення та зв'язків населення Верхнього Потисся з племенами культур шнурової кераміки потребує подальшої розробки<sup>12</sup>. У книзі немає чіткої позиції автора про співвідношення чи повного знака рівності культурних ознак Фюзашабонь — Отомань<sup>13</sup>. Автор чомусь не звернув уваги на значні центральноєвропейські елементи у культурі багатоваликової кераміки<sup>14</sup>. Це важливо не тільки для українських археологів, а й для дослідників сусідніх країн. Навряд чи виправдано ігнорування наукових розробок деяких дослідників археологічних пам'яток доби бронзи Закарпаття, пов'язаних з вивченням зв'язків населення Північного Причорномор'я з Карпатським басейном у добу пізньої бронзи<sup>15</sup>.

Для української і європейської археологічної науки є безперечно важливим вихід у світ значного дослідження Е. А. Балагурі про пам'ятки бронзової доби Верхнього Потисся,

в якому об'єднанні культурні комплекси багатьох європейських країн і їх стародавня історія розглядаються разом, що, безумовно, свідчить про спільні корені і нашої вітчизняної історії. Випуск цієї книги російською мовою — це данність традиції представляти археологію науковій громадськості Європи, що звикла до російськомовних перекладів археологічних книг. Сподіваємось, що у майбутньому науковці за кордонами України сприйматимуть видання українських археологів українською мовою, що сприятиме більш широкому виходу української археології на наукову арену Європи.

<sup>1</sup> Балагури Е. А. Пам'ятки епохи бронзи Закарпаття // Археология Української РСР.— К., 1971.— Т. 1.— С. 378—384; Балагури Э. А. Культура Нириштег — Затин. Восточнословацкие курганы // Археология Украинской ССР.— К, 1985.— Т. 1.— С. 391—397; Балагури Э. А. Культура Отомань // Там же.— С. 420—428; Балагури Э. А. Культура Станово // Там же.— С. 473—482; Балагури Э. А. Культура Ноа // Там же.— С. 481—489.

<sup>2</sup> Балагури Е. А., Бідзіла В. І., Пеняк С. І. Давні металурги Українських Карпат.— Ужгород: Карпати, 1978.

<sup>3</sup> Балагури Э. А. Культура Фельшесевч // Археология Венгрии. Конец II тысячелетия до н. э.— М., 1986.— С. 83—93.

<sup>4</sup> Балагури Е. А. Племена доби бронзи на Закарпатті // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині.— К., 1974.— С. 201—213; Балагури Е. А. Пам'ятки доби бронзи і раннього заліза // Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи і раннього заліза: Каталог.— К., 1982; Балагури Э. А. Культура раннього періода епохи бронзи Закарпаття // Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття. Энеолит, бронза и раннее железо.— Кисв, 1990.

<sup>5</sup> Балагури Э. А., Гранчак И. М., Котигорошко В. Г. Древняя история Верхнего Потисья.— Львов, 1991.

<sup>6</sup> Балагури Э. А. История населения Верхнего Потисья в бронзовом веке: Автореф. дис. ... д-ра истор. наук.— К., 1983.

<sup>7</sup> Смирнова Г. И. Гавско-Голиградский круг памятников Восточно-Карпатского бассейна // АСГЭ.— Л., 1976.— № 17.— С. 18—34.

<sup>8</sup> Raczy H., Herlendi E., Horvath F. Zur absoluten Datierung der bronzezeitlichen Tell-Kulturen in Ungarn // Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss.— Frankfurt am Main, 1992.— S. 42—46.

<sup>9</sup> Bona S. Clay Models of Bronze Age Waggon and Weels in Middle Danube Basin // ААН.— 1960.— № 12.— P. 83—111; Childe G. The diffusion Wheeled Vehicles // Ethnographisch-archaologische Forschungen/— Berlin, 1954.— S. 2—21; Гудкова А. В., Черняков И. Т. Ямные погребения с колесами у с. Холмское // Древности Северо-Западного Причерноморья.— Киев, 1981.— С. 38—50.

<sup>10</sup> Kalicz N. Die Fruhbronzezeit in Nordost-Ungarn.— Budapest, 1968.— S. 41; Taf. 1, 12, 14.

<sup>11</sup> Черняков И. Т., Тоцев Г. Н. Культурно-хронологические особенности курганных погребений эпохи бронзы Нижнего Дуная // Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья.— К, 1985.— С. 5—31.

<sup>12</sup> Збенович В. Г. Позднее Триполье и его связь с культурами Прикарпаття и Малопольши // ААС.— 1976.— Т. XVI.— С. 21—58.

<sup>13</sup> Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века.— М., 1974.— С. 86.

<sup>14</sup> Черняков И. Т. Культура многоваликовой керамики — восточный ареал Балкано-Дунайского очага культурогенеза // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век).— Донецк, 1996.— Ч. 1.— С. 59—64.

<sup>15</sup> Кобаль Й. В. До питання про зв'язки Карпатського басейну з Північним Причорномор'ям в епоху пізньої бронзи (на прикладі бойових сокир з диском на обусі) // Проблеми археології Східних Карпат.— Ужгород, 1995.— С. 78—86; Кобаль Й. В. Зв'язки населення Північного Причорномор'я з Карпатським басейном в епоху пізньої бронзи: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— К., 1997.

І. Т. Черняков

Одержано 14.08.2001